

חטיבת תכנון ופיתוח - אגף ארכיאולוגיה

חדשות בעתיקות יוני 2012

ד"ר צביקה צוק - ארכיאולוג הרשות

תקציר

הכרזה עולמית – שמורת טבע נחל מערות שבכרמל הוכרזה על ידי אונסקו (29.6.2012) כאתר מורשת עולמית. עמל של 4 שנים הוכרע בהצלחה בהלמות פטיש היו"ר הרוסית לאחר כמה שניות של מתח וחשש. ברכות למדינת ישראל, משרד החוץ, משרד החינוך, הוועד הישראלי לאונסקו, רשות הטבע והגנים, המועצה האזורית חוף הכרמל, אוניברסיטת חיפה, רשות ניקוז כרמל ורשות העתיקות.

גן לאומי מונפור – שטח חפירות חדש בחלק הנמוך של המבצר ליד השער החיצוני חושף שני שלבי בנייה של המבצר כמו גם שתי חומות עם רווח ביניהן. נראה שחידה זו נפתרה כבר בחפירה הקצרה שנערכה על ידי פרופ' אדריאן בועז מאוניברסיטת חיפה.

מטבעות ליד עזה

חברי לספסל הלימודים בארכיאולוגיה דן גזית מביא מידע מעניין על כ-550 מטבעות שנאספו במהלך 60 שנה במישור חוף הנגב ליד רצועת עזה.

עדכון חפירות ארכיאולוגיות בגנים לאומיים ושמורות טבע

ברשימה הקודמת נשמט בטעות בית הכנסת שבעין גדי שנחפר בחודש ינואר 2012 על ידי ד"ר גדעון הדס מטעם האוניברסיטה העברית.

עדכון מס' טלפון נייד

מס' הטלפון הנייד שלי הוא 050-5063188. אם ברשימתכם יש מספר אחר, נא לשנות בבקשה.

קריאה מהנה,

הכרזה עולמית – שמורת הטבע נחל מערות הוכרזה על ידי אונסקו כאתר מורשת עולמית
 שמורת טבע נחל מערות שבכרמל הוכרזה על ידי אונסקו (ביום שישי 29.6.2012) כאתר מורשת עולמית.
 עמל של 4 שנים הוכרע בהצלחה בהלמות פטיש היו"ר הרוסית לאחר כמה שניות של מתח וחשש. ברכות
 למדינת ישראל, משרד החוץ, משרד החינוך, הוועד הישראלי לאונסקו, רשות הטבע והגנים, המועצה
 האזורית חוף הכרמל, אוניבסיטת חיפה, רשות ניקוז כרמל ורשות העתיקות.

נציג רשות הטבע והגנים יוסי האן שלח לנו את המסר הבא:

שלום רב, אני שמח לבשר לכם ששמורת נחל מערות, מערות האדם הקדמון בכרמל הוכרזה כאתר
 מורשת עולמית. הדיון נערך היום 29/6/2012 16:45 בוועידת אונסקו שנערכת בסנט פטרסבורג, רוסיה.

יישר כוח לכל העושים במלאכה ותודה מיוחדת לעובדי שמורת נחל מערות שעסקו בקידום ההכרזה
 בשנים האחרונות.

בברכה, יוסי האן

שמורת הטבע נחל המערות הוכרזה כאתר מורשת עולמית

ארבעת המערות (טאבון, גמל, אל וואד, סחול) וטרסת הסלע שבחזיתן
 הוכרזו כאתר מורשת עולמית בהתבסס על חוות הדעת של אונסקו והגוף
 המדעי מטעמה (איקומוס).

ההצעה להכרזה אושרה לפי קריטריון תרבות (iii) - מבטא עדות
 עולמית יוצאת דופן למסורת תרבותית שנכחדה וקריטריון תרבות (v) -
 מהווה דוגמה עולמית יוצאת מן הכלל של יישוב אנושי או שימוש
 מסורתי בקרקע המייצג תרבויות או אינטראקציה מעשה ידי אדם עם
 הסביבה.

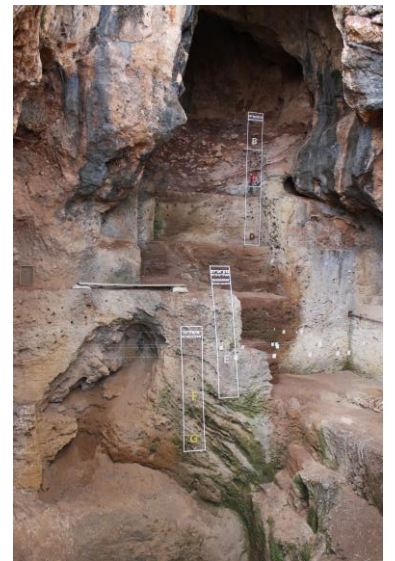
במערות האדם הקדמון שבאתר נחשפת עדות מרתקת לרצף תרבויות אדם של כחמש מאות אלף שנים. ברקע מחקר מדעי
 שהחל בראשית המאה שעברה וכלל ממצאים מדהימים של כלי צור המיצגים תרבות והתפתחות של מורשת האדם. בין
 היתר במעבר מחברות של לקטים ציידים לחיים בישוב קבע.

רשות הטבע והגנים אחראית על שמירת ערכי הטבע, נוף ומורשת עפ"י חוק באתר זה ובמאות שמורות, גנים ואתרי לאום
 ברחבי ישראל. באתר מפעילה הרשות החל משנת 1989 מרכז הדרכה ומבקרים. אלה משמשים את ציבור המבקרים כנקודת
 יציאה לטיול במערות ובמסלולי הטבע הסמוכים לאתר. ברשות הטבע והגנים מאמינים שהכרזת נחל מערות כאתר מורשת

עולמית תשפר את ההגנה על נכסי המורשת שבמקום.

וכך זה הופיע בהודעה הרשמית של אונסקו:

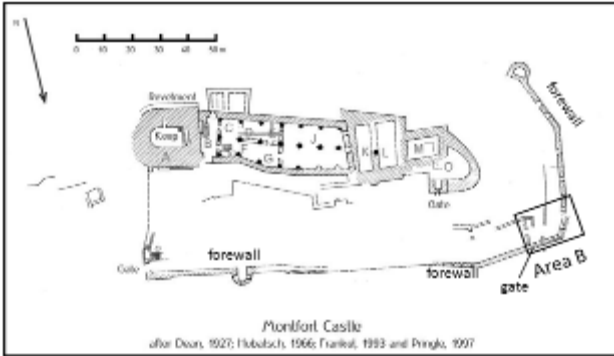
Site of Human Evolution at Mount Carmel: The Nahal Me'arot/Wadi el-Mughara Caves (Israel) on the western slope of the Mount Carmel range, includes the cave sites of Tabun, Jamal, el-Wad and Skhul. It covers 54 hectares and contains cultural deposits representing 500,000 years of human evolution with evidence of burials, early stone architecture and the transition from a hunter-gathering lifestyle to agriculture and animal husbandry. The site demonstrates the unique existence of both Neanderthals and Early Anatomically Modern Humans (EAMH) within the same Middle Paleolithic cultural framework, the Mousterian. As such, it has become a key site of the chrono-stratigraphic framework for human evolution in general, and the prehistory of the Levant in particular. Ninety years of archaeological research have revealed a cultural sequence of unparalleled duration, providing an archive of early human life in south-west Asia.

עונת החפירות השנייה בגן לאומי מונפור שבגליל המערבי – אפריל, 2012

כתב וצילם: פרופ' אדריאן בועז, אוניברסיטת חיפה

באפריל, 2012 נערכה עונת חפירות בת ארבעה שבועות במונפור על ידי מכון זינמן לארכיאולוגיה של אוניברסיטת חיפה ומטעם החברה לחקר מסעי הצלב והמזרח הלטיני. החפירה נוהלה על ידי פרופ' אדריאן בועז בסיוע ד"ר רביע חמיסי. החופרים היו סטודנטים ומתנדבים מהסביבה.

איור 1 - תכנית כללית של המבצר ובה מודגש אזור החפירה

אחת ממטרות הפרוייקט היתה לבדוק את החומה החיצונית המשתרעת בצד הצפוני והמערבי של המבצר (איור 1). החומה נבנתה כאן בשני שלבים (איור 2) ובכמה מקומות השתמרה לגובה המקורי. המפגש בין שני קירות החומה כאן הוא יוצא דופן כי קטע קיר אחד נפגש עם הקטע השני בתפר שבו הפן הפנימי של קטע אחד נפגש עם הפן החיצוני של הקטע השני. אנומליה זו מוסברת בהחלקה של הקירות במורד התלול, או פעילות טקטונית או נזקים בעקבות המצור.

איור 2 – החומה הקדומה מימין, החומה המאוחרת משמאל ובאמצע הקיר המגשר ביניהם שנחשף בחפירות

בנוסף תוכנן לחפור חדרים שנבנו אל קיר החומה ולפי הזיזים שנותרו בצד הפנימי של החומה, גגותיהם היו עשויים כנראה מקורות עץ (איור 3). מטרת החפירה כאן היא לקבוע את תפקיד החדרים. במקום מפגש החומות נחפר ריבוע שהורחב צפונה לכיוון חרך הירי השני. הריבוע נועד במקור להתרחב עד לקיר של החדרים. עם זאת, רק חלק מהריבוע הסמוך לחומה נחפר. נחשף קיר מאסיבי הנוגע בקצה של קיר חומה אחד ובחלק הפנימי של קיר החומה השני. ברור כי קיר זה נבנה לגשר בין שני חלקי החומה אולי באופן זמני כי הבנייה שלו אינה באותה איכות של כל קטע מהחומה.

המילוי העליון כלל קרמיקה מהתקופות הרומית והצלבנית. בעומק של כ-50-70 ס"מ נחשפה רצפת אבן בעלת שתי שכבות של אבני שדה קטנות וצפופות (איור 4). הרצפה הגיעה עד לקיר והיא נבנתה יחד איתו או זמן קצר לאחריו. המילוי מעל הרצפה כלל קורות שרופות, כמה כלי חרס מהמאה ה-13, ראשי חץ, כמה מטבעות (חלקם של הנרי ה-1, מלך קפריסין – 1218-1253) מספר גדול של מסמרי בניין ומסמרי פרסה. המילוי שמעל הרצפה מתאים לחורבן המבצר ביולי 1271. חלק הרצפה ברוחב כ-1.5 מ' ולאורך כל הריבוע פורק. חפירה עד לעומק של כ-40 ס"מ מתחת הרצפה חשפה רצפה קדומה יותר העשויה טיח לבן דחוס שהשתמרה חלקית. נראה בבירור כי הרצפה קודמת לקיר בדומה לרצפה שנחשפה בחדר הקודם. על הרצפה נמצאו כלי חרס מהמאה ה-13, מסמרים, כמה מטבעות (טרם נבדקו) ועצמות רבות, כמה מהן כנראה עצמות בקר, כנראה שרידי ארוחות.

איור 3 - זיזי אבן בולטים עבור קורות הגג

ניתוח הממצא האדריכלי מראה כי החומה הצפונית היא הקדומה יותר. רצפת הטיח שייכת לשלב זה. בשלב מסוים, ייתכן בגלל קריסת החומה נבנתה החומה החדשה באופן טוב יותר ומסיבי יותר, והיא גם גבוהה יותר באופן ניכר. היא נבנתה במרחק כמה מטרים ממזרח לחומה הקדומה בגלל המדרון התלול תוך חפירת תעלת היסוד שלה לתוך הרצפה הקדומה. לאחר בניית החומה הורם מפלס הרצפה ונבנו מחדש החדרים הסמוכים לה. בנקודה בה החומה הישנה עדיין עמדה תוקנה נקודת החיבור בקיר הבנוי בנייה גסה. הקיר היה כנראה זמני והייתו כוונה להחליף את המשך החומה הקדומה אבל זה לא נעשה, אולם בגלל שהמבצר נכבש.

איור 4 - רצפת אבן מול קיר W3 וחפירת הבדיקה אל מפלס הרצפה הקדומה

מול השער נחפר מבנה קטן (איור 5) ששימש כנראה את שומרי השער. החפירה הגיע בחלק מהחדר עד הרצפה ועליה נמצאו סימני שריפה. הממצא החומרי דומה לאלו שנמצאו בריבועי החפירה האחרים – מסמרים כלי חרס ועוד. בירכתי החדר ישנה גומחה בקיר ומתחתיה ספסל (איור 6).

איור 5 – חדר המשמר

איור 6 - הקיר האחורי (דרומי) של חדר המשמר

המטבע כסוכן-תרבות "פרוט לי, בבקשה, סְסִטְרָץ אחד לשני דופונְדִים" דן גזית, קיבוץ גבולות

מִפְרָ ותיק מהסביבה הביא לי לאחרונה אוסף מסודר וקפדני של מאות מטבעות עתיקים שליקט במו-ידיו במשך עשרות שנים באתרים עתיקים שבסביבת מגוריו (*). "שמע, הוא אמר לי, "אני לא צעיר יותר וברצוני להשאיר אחרי אוסף משמעותי. אני גם לא כל-כך סומך על כל מיני גופים שעוסקים במטבעות. ניקיתי את המטבעות כמיטב יכולתי ותנסה לזהות כמה שאפשר - אבל אל תגרור את הסיפור יותר מידי זמן... (**).

במשך שבועות אחדים ישבתי בספרייתי: יש מטבעות שהכרתי ומיד זיהיתי ויש כאלה שהפכתי בהם שעות ולבסוף הנחתי בצד ל"סיבוב נוסף". לרבים מהמטבעות יש סיפור ייחודי שאין לו כל מקבילה אחרת - וכמו שכתבתי לעיל, המטבע העתיק היה סוכן-תרבות בלעדי.

תארו לעצמכם עולם ללא תקשורת (מלבד בעל-פה בין אדם לחברו) בו רוב האוכלוסיה הוא אנאלפביתי; המטבע מילא את מקום העיתונות, הרדיו, האינטרנט, ספרי ההיסטוריה והגיאוגרפיה, התודעה הלאומית וההטפה הדתית.

בדרך-כלל, למטבע יש שתי פנים ("עץ או פֶּלִי..."): בצדו האחד טבוע פרצוף השליט, המאפשר לנתין לראות איך נראה הקיסר שלו, ומסביב לדיוקן - מלבד שמו - גם סיסמה המבטאת את תכונותיו (החיוביות, כמובן...), מעשיו וכוונתו המדינית ("הקדוש"; "מנצח הברברים"; "מרחם-עמו"; "ראש הסנט"). במטבעות החשמונאים - "שמעון הכהן וחבר היהודים" וכדומה). ביהדות ובאֶסְלָם נמנעו, בדרך-כלל, מדמויות על מטבעות ובמקומן מופיעים עיטורים, סמלים לאומיים וטקסטים שונים.

ציודו השני של המטבע לעתים עמוס יותר בפרטים (יש יותר מקום המתפנה מתמונת השליט): דמות או סמל האל שבשמו השליט מושל, שנת הטביעה של המטבע לפי מניינים שונים, מקום טביעת המטבע וסמלה של העיר הטובעת (ולעתים אף סוג המתכת שהמטבע נטבע בו) ולפעמים גם ערכה הנומינאלי. ישנם מטבעות בעלי ערך היסטורי-חברתי רב שהוטבעו לציון אירוע ממלכתי חשוב, כגון כריתת-ברית בין שתי ממלכות על-ידי נישואין בין בתי המלוכה או ניצחון מוחץ על אויב היסטורי. האימפריה הרומית, למשל, הנפיקה סידרת מטבעות מיוחדת לציון הניצחון על ממלכת יהודה בשנת 73 (לאחר נפילת המעוז האחרון - מצדה).

זכות טביעת המטבעות היא זכות כלכלית עצומה, בעלת משמעות מדינית, המוענקת באופן בלעדי על-ידי הקיסר לערים שונות ברחבי האימפריה (בעיקר לאלה המוגדרות כ"קולוניות") לפי שיקולי השלטון המרכזי וגם נשללת לעתים בתור עונש לעיר. הזכות הזאת מודגשת על-ידי פני הקיסר המופיעות במטבע, ללא קשר לעיר שבה נטבע. מאחר ובנוסף לכל הנזכר לעיל המטבע שימש - כמובן - כאמצעי-תשלום, קיים פיקוח ממלכתי הדוק על כמות המתכת השונה (זהב, כסף, ברונזה ועוד) שבמטבע, כי ערכה במסחר הוא כערך המתכת שבה (שלא כמו היום); כשכמות הזהב, למשל, יורדת במשקל המטבע אך ערכה הנומינאלי נותר כבעבר - אנו עדים לתהליך אינפלציוני.

המטבע בדמותו המוכרת לנו - הטבעת אותות על אסימון - הומצא במאה השביעית לפני הספירה במרכז אנטוליה והשימוש בו התפשט בעולם במהירות מסחררת; נראה שהעולם היה נָשֵׁל להמצאה הזאת: המצאת המחרשה, דרך משל, נדה בעולם רק במהירות ממוצעת של קילומטר אחד בשנה! באזורים אחרים בעולם היו בשימוש עוד קודם לכן מטבעות מסוגים אחרים (באפריקה, באיי האוקיאנוס השקט, בסין ועוד) אך בגלל תכונותיהם (כובד רב, חומרי הגלם) לא התפשטו מעבר לגבולותיהם וגוועו אל מול המטבע הקלאסי המתחרה.

חשיבותו של מדע המטבעות - הנומיסְמָטִיקָה - הוא עצום בחקר ההיסטוריה והתרבות וישנם מטבעות בעלי ערך רב בגלל נדירותם (למשל מטבעות שטבע בר כוכבא בעת המרד); אי-לכך, נפוצים מאוד זיופי-מטבעות (יותר מכל זיופי-עתיקות אחרים) ואפילו קיימים במוזיאונים בעולם אגפים של מטבעות מזויפים...

המטבעות ה"מדליקים" ביותר, לטעמי, הם מטבעות של מלכי פולין במאות ה-13 וה-14: המטבעות בפולין הופעלו בידי יהודים המומחים לדבר ולפעמים הם "הגניבו" אותיות עבריות למטבעות ("מה כבר הגויים האלה מבינים...") וידועים מטבעות פולניים הנושאים שמות בעברית כגון "אברמק" וכו'... (אגב, תופעה דומה ידועה מאותה תקופה גם במטבעות הונגריה ואנגליה!).

עם כל התכונות החיוביות שמניתי, יש למטבע עתיק חסרון עקרוני לארכיאולוג: עקב ערכו הנמדד בכמות המתכת שבו - אין לו תאריך תפוגה והיה ניתן לשלם בו אף מאות שנים לאחר טביעתו (לאחר שעבר הערכה אצל חלפן-כספים מקצועי). מסיבה זו קשה לארכיאולוג לתארך ממצא על-פי מטבע המצוי בו - מי יודע כמה זמן הוא "מתרוצץ" במעלה השכבות ובמורדן. האפשרות המקובלת לתיארוך ארכיאולוגי בעזרת מטבעות הוא בגילוי מטמון ("בנק אישי") שבו תאריכו של המטבע ה"חדש" ביותר הוא הקרוב לתאריך ההטמנה.

החוויה האישית שלי העמוקה ביותר שקשורה למטבע עתיק עברה עלי ב"מבצע סיני" (= "מלחמת קדש", 1956), כשחפרתי שוחה אישית בפתח מצר המתלה לפני הקרב ולפתע העליתי מטבע עתיק. דחפתי אותו בחיפזון לכיס ובאורח-פלא הוא שרד (עד היום...). יותר מאוחר זיהיתי אותו (השלטון הפאטימי במצרים, המאה העשירית, טביעת קהיר).

לאחרונה, בעקבות הזעזועים המוניטאריים ברחבי העולם, החלו לצוץ מטבעות דיגיטאליים-אינטרנטיים-וירטואליים, דוגמת ה-bitcoin בארה"ב, ה-tem ביוון וה-wir בשווייץ. האם זהו סופו של מטבע המתכת ולא נשמע יותר את צליל המטבע הנושר על הרצפה? ימים יגידו.

(*) המטבעות נלקטו במהלך כ-60 שנה באתרים שונים הפזורים בשטח דמוי-מקבילית בגודל כ-50 קמ"ר; השטח הזה משיק לגבול רצועת עזה, ממזרח לעיר עזה.

(**) הסיכום הראשוני של העבודה על כ-550 המטבעות מבטא - סטטיסטית - תמונה נאמנה של נוכחות האוכלוסיה ועוצמתה בצפון-מערב הנגב לאורך ההיסטוריה (דומה למדי למצבור המטבעות מנחל סחף שפרסמתי ב"חדשות ארכיאולוגיות" ק"ג, תשנ"ה, עמודים 116-117). האוסף בנוי כדלהלן: כתריסר מטבעות תלמיים וכך גם סלאוקיים; פחות ממניין מטבעות בטביעת מלכי החשמונאים וכך משל בית הורדוס (המטבעות היהודיים הם מאתר אחד!); מטבע אחד מימי המרד הגדול ואחד ממרד בר כוכבא; מטבע אחד נבאטי; כ-150 מטבעות מימי שלטון רומא וכך גם מימי שלטון ביזנץ; כ-30 מטבעות מימי השושלות האסלאמיות הקדומות (קדם-צלבניות) וכך גם מימי השושלות המאוחרות; 4 מטבעות צלבניים, 3 מהם מטביעת אנטיוכיה (שמככת גם בתקופה הרומית באחוז ניכר של טביעות!); כ-20 מטבעות נטבעו בראשית התקופה הביזנטית (הנוצרית) בקונסטנטינופול; מטבעות ספורים הגיעו מטביעות איטליה, קפריסין, סיציליה (!) ומערב-אירופה של ימי הביניים המוקדמים; מעט מטבעות מודרניים הגיעו דרך שאריות של עדיי-מצח של נשים בדוויות. כ-50 מטבעות נוספים היו כה שחוקים ופגועים שהיה קשה לזהותם, אך נראה ששמרו גם הם על הפרופורציות דלעיל.

בין טביעות הערים בארץ מהתקופה הרומית, בולטים בכמותם היחסית הגבוהה מטבעות שמקורם ערי החוף (בעיקר עזה, אשקלון וקיסריה); ביניהם מערי הדקאפוליס - 5; הקיסרים שבימיהם נטבע רוב המטבעות הרומיים והביזנטיים הם אלגבלוס (ראשית המאה השלישית), קונסטנטינוס הראשון (סוף המאה השלישית), קונסטנטינוס "הגדול" (ראשית המאה הרביעית), קונסטנטינוס השני ו-לנטיניאנוס (אמצע המאה הרביעית), יוסטינוס הראשון והשני ויוסטיניאנוס הראשון (המאה הששית). בין הטביעות האסלאמיות בולטות במספרן הטביעות של הסלטאנים הממלוכים המאוחרים והטביעות העות'מאניות הקדומות.

בולטת נדירותם של מטבעות ביזנץ בני המאה החמישית, מטבעות עבאסיים וכן היעדרותם של מטבעות מהתקופה העות'מאנית המאוחרת (מהמאות ה-18-19).

כמעט כל המטבעות באוסף נטבעו על אסימוני ברונזה-בדיל, מלבד שניים על פלז (משלהי ימי הביניים) ואחד על כסף (מהתקופה ההלניסטית). שני מטבעות עות'מאניים היו מצופים בזהב (שמעט ממנו נותר).

רוב השוליים של המטבעות העבים (מהתקופה ההלניסטית, מראשית התקופה הרומית ומהתקופות האסלאמיות) - משויפים לצורך גניבת המתכת; שולי מעט מהמטבעות (אך כרבע מהמטבעות הדקים מהתקופות האסלאמיות) - מנוסרים וחתוכים לאותו הצורך. 5 מטבעות מהתקופה האסלאמית הקדומה נחצו לצרכים מוניטאריים.

7
חידת החודש

פתרון החידה הקודמת

פתרון : קבר שייח' כובס או קוואייס בשמורת טבע נחל עמוד עליון (כנראה מהתקופה הממלוכית). יוסי סטפנסקי דאג להכריז עליו לפני שנים כאתר עתיקות.
פתרו נכונה לפי סדר הזמן : רעיה שורקי, ד"ר מוטי אביעם, לנה לוברט, עמית מנדלסון, גיא גולני, ד"ר עפרה רמון, ד"ר יוסי סטפנסקי ומודי אורון (ואם שכחתי מישהוא אני מתנצל).